

A pszichológiai ellenállás elméletéről

Büntetésvégrehajtásunk erőteljesen fejlődik a nyolcvanas években. A kidolgozott koncepciók átfogják az intézeti nevelés hatásmechanizmusát, a munkáltatás rendszerét és nemsokára magát a szervezetet. A differenciálás, a személyiségközpontúság, az öntevékenység, a társadalomtól való elszigeteltség következményeinek csökkentése — mind olyan kérdések, amelyekkel egyre elmélyültebben foglalkoznak a szakemberek. Tudományos kutatások veszik célba a nevelhetőség, az intézeti személyiségformálás kérdéseit, s egyre gyakrabban olvashatunk e folyóiratban is módszertani leírásokat.

A büntetésvégrehajtási intézeti nevelés hatékonysága kérdésében világosra nincs egyetértés. Nálunk alapvető jogszabályok mondják ki a személyiségformálás feladatát, mint a szabadságvesztés időtartama alatt a bv. intézet által kifejlesztett hatások eredőjét. Ez a társadalom és az egyén érdekeit egyaránt figyelembe vevő megoldás természetesen módon következik humanista elveinkből. Társadalmunk nem mond le a törvénysértést elkövetett személyekről, hanem sajátos eszközzel, ún. büntetésvégrehajtási neveléssel igyekszik őket jobb útra téríteni.

Sajnos, e szép cél a gyakorlatban igen nehezen kivitelezhető. Az okok között találhatjuk a bv. belső ellentmondásait, a hiányos tárgyi és személyi feltételeket, az elméleti és módszertani felkészültség hézagait, a társadalom visszafogadó és utógondozó gyakorlatának gyengeségeit. Egy olyan elmélethez szeretnék e tanulmányban néhány gondolatot fűzni, amely pszichológiai nézőpontból adalékot nyújthat az intézetekben folyó személyiségformálás hatékonyságához.

*

Az elméletet Jack Brehm amerikai pszichológus alkotta meg és nevezte el reaktancia-elméletnek, mely magyarul leginkább a pszichológiai ellenállás kifejezéssel adható vissza. Talán az a legcélszerűbb, ha egy mindennapi élethelyzetben vizsgáljuk meg, hogyan lép fel és érvényesül ez a pszichológiai ellenállás. Kérem, képzeljék el egy ifjú férj helyzetét, aki normális esetben szombat délutánonként focizni szokott a barátaival, esetleg tévét néz, vagy a kocsiját szereli. Fontos tényező, hogy a férj e három dolog közül *szabadon választhat*. Ám egy szombat reggel a feleség kijelenti, hogy aznap délután a férjnek el *kell* mennie focizni. Az asszony ugyanis meghívta néhány barátját egy kis traccspartira.

A férj szabadságát többféle veszély fenyegeti: nem nézhet tévét, nem ápolhatja a kocsiját, s végül muszáj fociznia. Mit várhatunk ebben az esetben a férjtől? Brehm szerint a férj tiltakozni fog, kijelenti, hogy fontos műsor lesz a tévében, amit feltétlenül meg akar nézni, vagy halaszthatatlanul el kell végeznie a kocsin a tervezett szerelést, esetleg azt állítja, hogy megrándult a bokája, illetőleg mindjárt esni fog. Szabadságának fenyegetettsége kivált belőle egy izgalmi reakciót, fellép nála az ún. reaktancia.

E feltételezett helyzetben *nem* egyszerűen csak *frusztrációról* van szó, vagyis arról, hogy az egyént megakadályozzuk az általa kívánt cél elérésében. A férj *szeret* focizni, és feltehetőleg szándékában is állt aznap játszani. De amikor a felesége bejelentette, hogy muszáj fociznia, valamilyen belső ellenállás az egyébként kívánt viselkedést taszítóvá tette számára.

Erről az érdekes állapotról Brehm A pszichológiai reakancia elmélete című, 1966-ban megjelent művében a következőket írja: „Ésszerű feltételezni, hogy ha egy személy magatartási szabadságát csökkentik, vagy csökkentéssel fenyegetik, akkor motiváltan izgatott lesz. Ez az izgatottság valószínűleg a szabadság bármely további elvesztése ellen, illetve arra irányul, hogy újra létrehozza az elvesztett vagy fenyegetett szabadságot. Mivel ez a feltételezett motivációs állapot a lehetőségként létező cselekvés korlátozására, illetve az ezzel való fenyegetettségre adott válasz, és koncepcionálisan ellenerőnek tekinthető, pszichológiai ellenállásnak fogjuk nevezni.”

Robert Wicklund, Brehm munkatársa és követője 1974-ben úgy írja le ezt a sajátos ellenállást a Szabadság és reakancia című művében, mint egy motivált állapotot, melynek az a funkciója, hogy fenntartsa a személyes szabadság biztonságát. Minden olyan erőnek ellene hat, amely korlátozza a szabadságot. Minél inkább érzi valaki, hogy bizonyos irányba befolyásolják, annál több reakancia fogja őt az *ellenkező irányba* mozgatni.

Visszatérve példánkhoz: a férj mindenféle érvet, legyen az akár ésszerűtlen is (pl. megrándult a bokája) felhasznál arra, hogy szabadnak érzett választási lehetőségét megőrizze. A feleség olyan irányba befolyásolja, hogy menjen el hazulról, emiatt felértékelődik az otthonmaradás lehetősége. Hogy ez mennyire belső, nem tudatos izgalmi állapot következménye, abból is látható, hogy a férj nem gondolja végig logikusan a helyzetet. Pedig ha ezt megtenné, rájönne, hogy bizonyára rosszul érezné magát a trécselő asszonyok körében otthon. Ez az izgalmi többlet érzelmi síkon fejt ki hatását, független a gondolkodás mechanizmusaitól.

Mielőtt tovább elemeznénk a pszichológiai ellenállás mibenlétét, tisztáznunk kell, hogy mit ért az elmélet a szabadság fogalmán? Elsősorban a magatartás szabadságát, azt a lehetőséget, hogy az ember maga dönthesse el, mit cselekszik. Bár az egyének gyakran hajtanak végre bizonyos cselekvéseket anélkül, hogy a miértnek pontosan tudatában lennének, vagy mert másként nem tehetnek, a szabadnak érzett döntés rendkívül fontos számukra. Brehm tételként szögezi le: „... az emberek általában úgy érzik, hogy viszonylag szabadon tanúsíthatnak különböző magatartásokat és saját döntésük szerint választhatnak a lehetőségek között. ... Függetlenül attól, hogy az embernek valóban van-e szabadsága, hiheti és szinte biztos, hogy hinni is fogja, hogy van.”

Ahhoz tehát, hogy a pszichikai ellenállás állapota előálljon, az egyénnek birtokolnia kell az adott viselkedési formák közötti szabad választás lehetőségét. Fgyelemre méltó Wicklund véleménye: „Ha valaki előtt számos lehetőség áll, de nincs ereje ahhoz, hogy közülük a saját számára néhányat kihasználjon, a szabadság koncepciója lényegtelené válik, az illető nem szabad”. Úgy tűnik, a szabadság mértéke, a szabad választások köre egyénenként és életkoronként is eltérő.

Ha nevezhetem így, a *szabadságfok* függ az egyén fejlődésmenetétől, képességeitől (fejlettebb személyiségnél ez magasabb lesz), de függ a környezet ellenőrzésének szigorától, illetve a szociális helyzettől (a hatalmi pozíciótól, a társadalmi státustól) is. Viszonylag alacsony a szabadságfok kisgyermekkorban és öregkorban, de alacsony a betegekénél, sérülteknél is. Mesterséges környezetekben (pl. kórházakban, katonaságnál, börtönben) szintúgy igen csekély.

Ahogy növekszik a gyermek, fejlődik az egyén, egyre inkább *meg kell tanulnia kezelni a pszichológiai ellenállás energiáját*. Az életben lépten-nyomon korlá-

tokba ütközünk, melyek csökkentik szabad viselkedési módjaink körét. A folytonosan termelődő izgalmi állapot energiáját az egyén fokozatosan megtanulja a szociálisan elfogadott viselkedések kivitelezésére felhasználni, és így új elemekkel bővíteni szabadságfokát. Amikor az egyén a társas közeg által elfogadott és pozitívan értékelt viselkedéskészletét kialakítja, önmagát szocializálja.

Pszichológiai ellenállás ezek után már eme reális, a személy érvényesülését biztosító — szabad választásnak érzett — cselekvések fenyegetésekor vagy korlátozásokor lép fel. Minél fontosabb az egyén számára a korlátozott cselekvés, annál nagyobb lesz az ellenállás, vagyis a viselkedés helyreállítására ösztönző belső feszültség. Nagyon leegyszerűsítve: minden embernél kialakul a cselekvések bizonyos köre, melyek kivitelezéséről legalábbis azt érzi és azt hiszi, szabadon dönthet. Ha e tetteiben megakadályozzák, előáll a reaktancia állapota.

Wicklund nyomán a pszichológiai ellenállás hatásait röviden a következőkben foglalhatjuk össze: 1. Motiváció keletkezik a fenyegetett vagy felfüggesztett szabad viselkedés közvetlen visszaállítására. 2. Ha ez nem lehetséges, a felfüggesztett viselkedés fontossága megnő, az attitűdöket, a lelki beállítódást a külső hatás irányával ellenkező irányba nyomja a pszichikai reaktancia. 3. Előállhat a szabadság közvetett visszaállítása valamilyen pótcselekvéssel, mely szélsősége-sebb (pl. veszélyesebb vagy tiltottabb) a felfüggesztett eredetnél, és így lényegében tartalmazza az elvesztett viselkedési szabadság helyreállítását. 4. Végül agresszív támadás érheti a szabadság elvesztésének forrását.

Láttuk tehát, hogy a pszichológiai ellenállás elmélete milyen tételeket állít fel és milyen hatásokkal számol. Egyébként a szerzők az elméleti feltevéseket több kísérletben ellenőrizték és hitelesítették, igaz, elsősorban gyermekkorú kísérleti alanyokkal. Brehm a szabadság személyes elvesztésének esetei között csak megemlíti, de nem fejt ki azokat a — számunkra elsőrendűen fontos — tipikus kapcsolatokat, amelyekben egy személy vagy egy szervezet (tényleges hatalom birtokában) fizikailag vagy egyéb büntetéssel kényszeríti az egyént valamilyen magatartási szabadságának feladására. Ilyen a szülő—gyermek, a munkaadó—alkalmazotti, vagy az ör—fogoly kapcsolat.

Kézenfekvőnek látszik, hogy a pszichológiai ellenállás elmélete felhasználható a büntetésvégrehajtástól elvárt személyiségformáló hatás kérdésének vizsgálatakor. A bebörtönözöttség állapota, a szabad viselkedésválasztás drasztikus korlátozása, a fizikai kényszerítés minden valószínűség szerint nagy pszichológiai ellenállást vált ki. A fellépő reaktanciának, mint pszichés ellenerőnek a mértéke várhatóan eltérő lesz, alapvetően a bezárt egyén előzetes szabadságfoka határozza meg.

Egy szakképzetlen, lakással nem rendelkező, elvált, többszörös visszaeső bebörtönölt kisebb mértékű pszichikai ellenállás várható — intézeti körülmények között — mint egy jó családi és szociális háttérrel bíró első büntényes csalótól. De a pszichikai reaktancia energiája nem marad meg tartósan egy adott szinten, hanem viszonylag rövid időn belül csökken, illetve átvált más lelki mechanizmusra, pl. táplálhatja a konformista alkalmazkodást.

Jelenleg nem vállalkozhatunk arra, hogy részletekbe menően áttekintsük a rendkívül differenciáltan és bonyolultan végbemenő hatások változatait. A korábbiakban érintett fő effektusok mentén azonban megvizsgálhatjuk azt, hogy a szabadságvesztésre ítéltéknél általában és nagy vonalakban mit eredményezhet a pszichikai ellenállás fellépése. Ha motiváció támad a szabadság közvetlen visszaállítására, ez a körülmények miatt nem teljesíthető. Bár előfordulnak szokési kísérletek, sokkal jellemzőbb, hogy e motívum más módon vezeti le energiáját, pl. attitűdváltoztatással.

Ha bekövetkezik az attitűdök tartalmi eltolódása, akkor egyfelől erősödhet azok antiszociális tartalma, másfelől beállhat a viselkedés kényszerű konformizálódása. Az attitűdök olyan érzelmekkel átszőtt előzetes beállítódások, amelyeken keresztül értékeljük a külvilágot. Általános szerepük az alkalmazkodás elősegítése, de helytelen irányba is vezethetik az egyént. Ismert jelenség például az előítélet, mely negatív attitűd, mert anélkül irányítja cselekvésünket, hogy meggyőződésünk beállítódásunk igazáról, hasznáról, helyességéről. Gondoljunk a cigányokkal kapcsolatos általánosító, összemosó előítéletekre.

Wicklund szerint valahányszor valaki úgy találja, hogy egy másik ember megpróbálja befolyásolni, igyekszik megvédeni attitűdjét. Vagyis a külső befolyásolás céljával ellenkező eredményre vezet. A dologtalan, csavargó életmóddal kapcsolatos attitűdök gyengítésére szánt pedagógiai ráhatások éppenséggel erősíthetik a hozzájuk való ragaszkodást. Ez a mechanizmus látszólag értelmetlen, ám az egyénnek mégis szüksége van rá, mert csak így győzheti meg saját magát arról, hogy szabadságát, függetlenségét nem veszítette el végérvényesen.

Börtönhelyzetben jelentős külső befolyásolás alá kerülnek a központi fontosságú viselkedések — például a mozgás, az étkezés, az alvás, a munkavégzés, a kommunikációs lehetőségek —, valamint a rájuk vonatkozó attitűdök. Így az erős külső kényszerítés miatt a viselkedés látszólagosan konformizálódni fog, de közben az attitűdök antiszociális irányba eltolódnak. Ismert jelensége ez az ún. totális intézeteknek. Feltehetően ugyanez történik a közvetettebb befolyásolás alá kerülő normákkal, perspektívákkal, erkölccsel kapcsolatos attitűdök esetében is.

Szeretném egy kitalált példán megvilágítani az attitűdváltozás jelenségét. Tegyük fel, hogy X. elítélt munkavégzésre vonatkozó véleménye a szabadságvesztés megkezdésekor a következő: „Szeretem az olyan munkát, ahol kihasználhatom a kezűességemet. Szeretem a változatos, érdekes feladatokat, ahol az anyagot meg kell munkálni, új értelmet adni vele a fémnek, fának. Szeretek esztorgálni, faragni, mintázni. Szeretem, ha a teljesítményemet összehasonlítják másokéval. Igénylem az elismerést, az jobb munkavégzésre serkent.”

X. elítélt bekerül egy mezőgazdasági brigádba, ahol szőlőt kapálnak, kötöznek, ültetnek, aratnak, stb. Tevékenységét brigádszinten értékelik. Munkaköre megválasztásába nem szólhat bele. Fél év múlva, miközben számos eszmefuttatást hall a munka társadalmi szerepéről, embernemesítő hatásáról, egy feltételezett mérésnél az alábbiakat mondaná: „Alig várom, hogy abbahagyhassam ezt a kapálást. Ha egyszer szabadulok, beállok egy maszekhoz, ahol látszik: mit tudok. Ráhajtok a pénzre, nem érdekel a dicséret, meg az efféle dolgok. Elment a kedvem mindentől.”

Persze, ez csak játék, kitalálás. A valóság nem produkál ilyen látványos változásokat. Az attitűdöket mérő módszerek igen bonyolultak, többnyire bizonyos állításokat több fokú skálán minősítenek és a pontszámok változásai jelzik az attitűdök eltolódását. Ne felejtjük el, hogy a beállítódások zöme nem tudatosul, ritkán öntik őket szavakba, így nehezen mérhetők. Vannak olyan kutatók (pl. Davis és Jones 1960, Brock és Buss 1962), akik azt állítják, hogy csak önként vállalt feladathelyzetekben következik be attitűdváltozás. Úgy vélik, hogy az utasítások, a külső ellenőrzés mellett végzett akciók nem eredményeznek sem pozitív, sem negatív változást a struktúrában, mert a személyiség ezeket elhárítja magától.

A pszichológiai ellenállás elmélete mást állít, azt, hogy külső befolyásolásra az attitűdök pontosan az ellenkező irányba mozdulnak el. Arra azonban, hogy ez az elmozdulás milyen mértékű és milyen tartós, az elmélet egyelőre nem tud választ adni. Brehm szerint az ellenállás viszonylag rövid ideig fennálló energia. Anélkül, hogy az attitűdváltozás jelenségének fent leírt sajátosságából messzeme-

nő következtetést vonnánk le, a pszichológiai ellenállás elmélete felhívja a figyelmet a külső befolyásolás negatívumaira, a kényszer jellegű nevelőhatások viszásságaira. Ezek ugyanis pótcselekvésekben csapódhatnak le, veszélyes, tiltott viselkedéseket vonhatnak maguk után, mert az egyén érezni akarja, hogy megmaradt döntési szabadsága.

Ilyen reakciók kivitelezésére viszonylag kevés lehetőség adódik a bv. intézetekben, főként a formális hivatalos életben, ahol bármely tiltott viselkedés komoly büntetést vonhat maga után. Ennek ellenére nem ritkák a verekedések, a szexuális agressziók, a tiltott tárgyak csempészése stb. A pótcselekvések igazi tere az ún. informális élet, a rejtőző, illegális érdekszövetségek által leplezett „bennlakó-világ”, ahol az antiszociális tartalmú cselekvések — a szabad élethez viszonyítva kisebb terjedelemben és sajátos torzulással, de az elítéltek életét nagymértékben befolyásolva — lefutnak. Persze e pótcselekvések mögött nem kizárólag a pszichológiai ellenállás energiájának motivációs ereje húzódik, de feltehetően az is hat.

A reaktancia-elmélet végül agressziót jósol a szabadság elvesztésének forrása ellen, mely gyakran személytelen vagy különböző szervek képviselői által megtestesített, illetve börtönhelyzetben a közvetlen felügyeletre és a tárgyi környezetre vetített. A bv. felügyelet tagjaival szemben igen ritka a nyílt agresszió, bár időnként előfordul. Általánosabb az ún. áttolt agresszió, amely a fogvatartott szabadulása után újabb bűncselekmény elkövetésében nyilvánul meg.

*

Újólág szeretném hangsúlyozni, hogy a pszichológiai ellenállás hosszabb időn keresztül nem marad fenn. Ezért a felsorolt hatások megjelenése önmagában nem alapozható a pszichológiai ellenállás energiájára. Ha fizikailag lehetetlen egy adott magatartás kivitelezése, akkor az egyénnek ezt *tudomásul kell vennie*, még akkor is, ha előzőleg az lehetséges volt a számára. Elvileg tehát előfordulhat, hogy az egyén feladja a hitét, miszerint szabadon cselekedhet. Arra, hogy az ellenállással ilyenkor mi történik, a reaktancia-elmélet nem ad pontos választ. Csak utal rá, hogy valószínűleg az egyén ilyenkor hoz egy belső döntést, és *feladja* a szabadságát. Eme elhatározása ellentétes a pszichológiai ellenállás energiájának irányával, tehát disszonanciát vált ki az egyénből, amit az úgy old fel, hogy meggyőzi magát, soha nem is rendelkezett az elvesztett szabadsággal. Vagyis egyes esetekben ez a mechanizmus elvezethet a szabadság elutasításához is.

A viselkedés síkján a szabadság elutasítása szoros párhuzamba állítható Erving Goffman 1961-ben publikált alkalmazkodási taktikái közül az ún. meghonosulás taktikával, amikor az egyén otthonául fogadja el a börtönkörnyezetet, és igyekszik benne minél kényelmesebben elhelyezkedni. Főleg a többszörös visszaesőknél tapasztalhatjuk ezt a jelenséget, sokuk valóban jól is érzi magát a börtönben. A pszichológiai ellenállás egy másik hatása, a szélsőséges pótcselekvések produkálása ugyanakkor a hajlíthatatlan szembeszegülésnek nevezett taktikával párosítható, amikor az egyén tiltott cselekvésekkel védi attitűdjeit.

Az alkalmazkodási taktikák, illetve a pszichológiai ellenállás elmélete így egymást erősítő teoretikus alapként felhasználhatók a szabadságvesztés ideje alatt az elítéltek viselkedésének tanulmányozásánál. Mindkettő ráirányítja a figyelmünket a zárt büntetőintézetben folyó nevelőmunka elméleti buktatóira. Ugyanakkor határozottan alkalmasak arra, hogy megtámogassák azokat a koncepciókat, amelyek a differenciálást, az egyéniesítést, a megfelelő munkalehetőségek biztosítását, az elítéltek önállóságának fokozását, akaraterejének növelését, a támogató környezet kialakítását tartják fontosnak.

A pszichológiai ellenállás elmélete alapján kisebb-nagyobb pszichés ellenező törvényszerűen hatni kezd a szabadságától megfosztott elítéltekben, de annak időtartama és mértéke az intézet belső életterének és miliőjének helyes kialakításával, a személyiséget felnőttként kezelő módszerekkel (pl. szocioterápiával, az öntevékeny szervezetek hatáskörének növelésével) jelentősen csökkenthető.

Dr. Csetneky László

Felhasznált irodalom

Jack W. Brehm: A Theory of Psychological Reactance. Academic Press, New York. 1966.

Brock, T.C. and Buss, A.H.: Dissonance, aggression and evaluation of pain. J. abnorm. soc. Psychol., 6. 1962.

Davis, K. and Jones, E.E.: Changes in interpersonal perception as a means of reducing cognitive dissonance. J. abnorm. soc. Psychol., 61. 1960.

Goffman, E.: A totális intézetek karakterisztikáiról: a rabok világa. A felügyelet és a rabok kapcsolata. In: Cressey, D. (ed.), The Prison. Studies in Institutional Organization and Change. University of California, Los Angeles, Holt, Rinehart and Winston, New York. 1961.

Robert A. Wicklund: Freedom and Reactance. John Wiley and Sons, New York—Toronto—London—Sidney. 1974.

HELYREIGAZÍTÁS

A Módszertani füzetek 1987/4-es számában dr. Kiss Éva tanulmányának címe megtéveszthet egy-két olvasót, hisz nem maga a családjogi törvény, csupán annak néhány rendelkezése új.

A cikk **harmadik** oldalának **második** bekezdésében a bírósági fősztály többes számban szerepel, noha köztudott, hogy az Igazságügyi Minisztériumban csak egy ilyen fősztály működik. (A szerk.)